

**Tuinarchitect
Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851)
en de landschapsstijl**

Tuinarchitect
**Lucas
Pieters
Roodbaard**
(1782-1851) en de
landschapsstijl

Dr. Rita Radetzky

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9	De ontwikkeling van de landschapsstijl in Nederland tot 1820	42
1 Inleiding	13	<i>Tuinarchitecten in Holland, Utrecht en Gelderland</i>	43
Lucas Pieters Roodbaard en de landschapsstijl	13	Johann Georg Michael	43
Stand van het onderzoek naar Roodbaard	15	Johan David Zocher senior	45
Afbakening van het onderzoek	18	Philip Willem Schonck	48
Centrale vraagstelling en onderzoeksvragen	19	<i>Landschapstuinen in Noord-Nederland</i>	50
Perspectief, methoden en bronnen	20	Arent Vlaskamp	52
<i>Perspectief</i>	20	Willem Wesenaar	52
<i>Methoden</i>	21	Jan Giudici	54
<i>Bronnen</i>	23	George Anton Blum	54
		Conclusie	57
2 De vroege landschapsstijl en de ontwerpers in Engeland, Duitsland en Nederland	27	3 Leven en leefwereld van Lucas Pieters Roodbaard	59
Inleiding	27	Inleiding	59
De landschapsstijl in Engeland	28	Ontwikkelingen in Assen na 1750	59
<i>Charles Bridgeman en William Kent</i>	28	Vader Pieter Harms Roodbaard	61
<i>Lancelot 'Capability' Brown</i>	30	Opleiding tot hovenier	62
<i>Humphry Repton</i>	32	Studie aan de Academie van Teken-, Bouw- en Zeevaartkunde te Groningen	64
<i>Opvolgers van Brown en Repton</i>	35	Een bruid met een kind en een erfenis	65
De landschapsstijl en de ontwerpers in Duitsland	36	Verblijf in en deelname aan een expositie in Amsterdam	68
<i>Engeland als voorbeeld</i>	36	Portretschilder in Groningen	70
<i>De eerste Duitse landschapstuinen</i>	37	Roodbaards ontwikkeling als tuinarchitect	73
<i>Christian Cay Lorenz Hirschfeld</i>	37	Tuinarchitect in Friesland	75
<i>Johann Georg Gottlieb Schoch</i>	39	Een eigen huis in Leeuwarden	76
<i>Friedrich Ludwig von Skell</i>	40	Een huis op 'eene aangename stand'	78
<i>Hermann Fürst von Pückler-Muskau</i>	41	Deelname aan een expositie in Leeuwarden	79
		De laatste jaren en de nalatenschap	80
		De maatschappelijke positie van Roodbaard	81

4 De opdrachtgevers van Lucas Pieters Roodbaard	83	Oranjestein in Oranjewoud	175
Inleiding	83	Ekenstein in Tjamsweer	183
De maatschappelijke context	83	Lyndenstein in Beetsterzwaag	191
Netwerken van particulieren	84	De tuin van J.M. Riedel in Kollum	202
<i>De kring van de Hora Siccama's</i>	84	De Algemene Begraafplaats in Leeuwarden	205
<i>De kring rond de families Oosting en Cats</i>	87	De tuin van het Witte Huis in Assen	214
<i>Het netwerk rond J.M. van Beyma thoe Kingma</i>	91	Een onuitgevoerd ontwerp in Wolvega	218
<i>Het netwerk van Marcus van Heloma</i>	93	Heringastate in Marssum	221
Overige particuliere opdrachtgevers van Roodbaard	95	Roptastate in Wijnaldum	227
Contacten tussen opdrachtgevers en Roodbaard	96	Voormeer in Heerenveen	232
Oprachten voor de overheid	100	Jagtlust in Oudeschoot	237
<i>Een reeks opdrachten voor Leeuwarden</i>	100	Conclusie	241
<i>Andere overheidsopdrachten</i>	102		
Waardering door de opdrachtgevers	105	7 De werkwijze	243
Spreiding van de opdrachten in de periode 1819-1851	107	Inleiding	243
Particuliere opdrachtgevers met landschapstuinen van andere ontwerpers	108	Vorbereiding van de aanleg	244
Conclusie	109	Uitvoering van de aanleg	250
		Toezicht op de uitvoering	258
6		Samenwerking met stadsarchitecten en timmerlieden	260
5 Het oeuvre van Lucas Pieters Roodbaard	111	De tuinarchitect en zijn leveranciers	263
Inleiding	111	<i>De kwekerij van de firma Wijbren Krijns & Co.</i>	263
Het type tekeningen	111	<i>De kwekerijen van Okke Tietes Bosgra en Tiete Okkes Bosgra</i>	264
Roodbaards techniek en tekenwijze	116	<i>Andere leveranciers</i>	265
Beïnvloeding door het werk van Gijsbert van Laar en anderen	124	Conclusie	267
Omvang van het oeuvre	128		
Nieuwe aan Roodbaard toegeschreven ontwerpen	130	8 Receptie en invloed op andere tuinarchitecten	269
Ontwerpen die niet definitief kunnen worden toegeschreven aan Roodbaard	135	Inleiding	269
Vergelijking van de omvang van Roodbaards oeuvre met dat van tijdgenoot-tuinarchitecten	139	Reizigers en schrijvers over Roodbaards werk	270
Provenance van de ontwerptekeningen	142	<i>Openbare parken in Leeuwarden</i>	270
Conclusie	143	<i>Openbare parken elders in Friesland</i>	271
		<i>Buitenplaatsen</i>	272
6 Beschrijving en analyse van de ontwerpen van dertien afzonderlijke tuinen	145	Aantrekkingskracht van Roodbaards ontwerptekeningen op tijd- en vakgenoten	275
Inleiding	145	<i>Een jonge kopiïste</i>	275
De Prinsentuin in Leeuwarden	146	<i>Melle Vroom</i>	277
Staniastate in Oenkerk	162	<i>Leonard Springer</i>	280
		Beïnvloeding door het werk van Roodbaard	283
		<i>Geert Kornelis Vroom</i>	283
		<i>Lambartus Vlaskamp</i>	285
		<i>Gerrit Vlaskamp</i>	289
		<i>Andere ontwerpers</i>	292
		Conclusie	294

9 Slotbeschouwing	297	BIJLAGE 8	324
De ontwikkeling van de landschapsstijl in Noordwest-Europa	297	<i>Lijst van opdrachtgevers uit de Friese elite (niet-grietmannen) met een landschapstuin, waarvan de ontwerper niet bekend is, 1819-1851.</i>	
Roodbaards levensloop	298	BIJLAGE 9	325
Relatienetwerken	299	<i>Lijst van beroepen van opdrachtgevers aan Roodbaard.</i>	
Het oeuvre	300	BIJLAGE 10	327
Werkwijze	302	<i>Type tekeningen.</i>	
Receptie van Roodbaards werk	303	BIJLAGE 11	329
Beïnvloeding door Roodbaard	304	<i>Lijst van getraceerde tekeningen.</i>	
Lering trekken uit het verleden	304	BIJLAGE 12	331
		<i>Overzicht van projecten, gerangschikt per categorie.</i>	
Kaarten	307	BIJLAGE 13	334
KAART 1	307	<i>Oppervlakten van de behandelde tuinen en parken van de casussen.</i>	
<i>Plattegrond van Assen waarop de woonadressen van P.H. Roodbaard en de locaties van de door L.P. Roodbaard ontworpen tuinen zijn aangegeven.</i>		BIJLAGE 14	335
KAART 2	308	<i>Selectie van verklarende teksten van Roodbaard op ontwerptekeningen.</i>	
<i>Plattegrond van Groningen waarop Roodbaards woonadressen en de locaties van de door hem ontworpen tuinen zijn aangegeven.</i>		BIJLAGE 15	339
KAART 3	309	<i>Selectie van uitgaven en opdrachten aan Roodbaard in archivalia, 1819-1851.</i>	
<i>Plattegrond van Leeuwarden waarop Roodbaards woonadressen en de locaties van de door hem ontworpen tuinen zijn aangegeven.</i>		BIJLAGE 16	341
		<i>Tekst van het gedicht van L.V. van het beleven van het verblijf in het Koepelbos in Oldeberkoop, 1826.</i>	
		BIJLAGE 17	342
		<i>Oeuvrecatalogus.</i>	
Bijlagen	311	Afkortingen	363
BIJLAGE 1	312	Bronnen	364
<i>Vroege Engelse- of slingerbosjes in Noord-Nederland.</i>		Literatuur	366
BIJLAGE 2	314	Noten	377
<i>Fragment-genealogie Roodbaard.</i>		Summary	415
BIJLAGE 3	314	Herkomst van de afbeeldingen	421
<i>Fragment-genealogie Van der Steege.</i>		Index op persoonsnamen (hoofdstukken 1-9)	426
BIJLAGE 4	315	Index op geografische namen (hoofdstukken 1-9)	433
<i>Tabel van inkomsten van Roodbaard, voor zover bekend, 1819-circa 1850.</i>		Index op de namen van de door Roodbaard ontworpen tuinen (hoofdstukken 1-9)	438
BIJLAGE 5	317	Curriculum vitae	440
<i>Lijst van aan elkaar verwante leden van de families Cats en Oosting die Roodbaard opdrachten hebben verstrekt.</i>		KAART 4	441
BIJLAGE 6	318	<i>Overzichtskaart van de noordelijke provincies met de locaties van de door Roodbaard ontworpen tuinen.</i>	
<i>Specificatie van opdrachtgevers en hun opdrachten aan Roodbaard, 1819-1851.</i>			
BIJLAGE 7	322		
<i>Lijst van grietmannen die een landschapstuin bezaten.</i>			

Woord vooraf

Dit proefschrift is ontstaan uit een grote belangstelling voor architectuur en landschapsparken, die ik vanaf mijn vroege jeugd in Budapest heb ontwikkeld. Na mijn komst naar Nederland was het beeld van mijn omgeving in Friesland totaal anders, maar wel zeer intrigerend. Van een hoofdstad naar een provinciestad ingebed in een prachtig groen landschap met oude steden en dorpen betekende voor mij een grote uitdaging om hier een plaats te vinden. Mijn honger naar kennis over de nieuwe omgeving was niet te stuiten.

De studie kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, toen nog gecombineerd met klassieke archeologie, gaf mij de gelegenheid om mij in dit prachtige vak te verdiepen, maar ook om in Nederland te aarden. De hoogleraren en docenten, ik noem maar enkele, Henk van Os, Ed Taverne en Lyckle de Vries, hebben met grote betrokkenheid voor een enthousiaste atmosfeer gezorgd, waarin kennisuitbreiding (overdracht) bijna vanzelf ging. Hun stimulans was waardevol, vooral toen zij mij bij het afstuderen tot een promotie aanspoorden. Hiervan kwam toen niets. Ik ben een ander pad opgegaan, namelijk van onderzoek en het schrijven van boeken. Tijdens mijn opleiding heb ik mij breed georiënteerd, van schilderkunst tot toegepaste kunsten, maar architectuur en tuinarchitectuur bleven steeds mijn passie.

Het project over tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard in 1979 trok mij zeer aan en de tuingeschiedenis bleef mij boeien. Toen is mijn interesse gewekt voor bronnenonderzoek in archieven, die ik later veel heb bezocht. Na mijn afstuderen hield ik mij steeds met publicaties bezig die betrekking hadden op verschillende aspecten van de portretkunst en hofcultuur van de Friese Nassaus. Vooral de geschiedenis van buitenplaatsen in Friesland was onderwerp van mijn onderzoek. Dit resulteerde in diverse publicaties zoals *Geschiedenis van Oranjewoud* (1989, 2010), die beide bij Uitgeverij Canaletto verschenen. Verder leverde ik bijdragen aan tentoonstellingen in musea en archieven en gaf ik historisch advies bij de restauratie van tuinen. Over Roodbaard heb ik meerdere keren gepubliceerd, ook in de serie BONAS van het Nederlands Architectuur Instituut in Rotterdam, waarin in 1999 voor het eerst een uitgave aan een tuinarchitect werd gewijd. Over een promotie sprak ik eerst met Johan Carel Bierens de Haan, toen bijzonder hoogleraar Erfgoed van Monument, tuin en landschap aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Later ben ik benaderd door Theo Spek, hoogleraar landschapsgeschiedenis, in verband met een project over Roodbaard en de tuinarchitectuur. Al gauw begon ik aan een

promotieonderzoek met Theo en Yme Kuiper, bijzonder hoogleraar historische buitenplaatsen en landgoederen, als promotoren. Hun grote kennis over respectievelijk landschap en buitenplaatsen zijn bij het voorbereiden van dit proefschrift van groot belang geweest, waarvoor ik hen van harte wil bedanken. Tijdens de voorbereiding heb ik met hen veel leerzame en stimulerende, maar ook wederzijds kritische gesprekken gevoerd. Veel heb ik geleerd over het formuleren van onderzoeksvragen en het leggen van accenten. Voor het gereedmaken van het proefschrift waren deze gesprekken van groot belang. De bijeenkomsten van het Kenniscentrum Landschap in Groningen waren ook inspirerend en leerzaam.

Verder wil ik de vele instellingen en hun medewerkers die mij hielpen bij het onderzoeken en verzamelen van het nodige studie- en bronmateriaal hartelijk bedanken. Het is onmogelijk om ze allemaal te noemen, maar Tresoar in Leeuwarden, het Historisch Centrum Leeuwarden, de Groninger Archieven, de Gemeentearchieven van Harlingen, Heerenveen, Súdwest-Fryslân en Weststellingwerf, de Cornelia-Stichting in Beetsterzwaag, het Drents Archief, het Stadsarchief van Amsterdam, de Universiteitsbibliotheek Groningen, de Koninklijke Bibliotheek, de afdeling Speciale Collecties van Wageningen University & Research, en verder verdienen het Fries Museum, het Drents Museum en Museum Heerenveen

Het glooiende terrein van het park van Oranjestein met zicht vanaf de vijver naar het gebouw.
Foto, 2020.

en hun medewerkers zeker vermelding.
Dit geldt ook voor de vele hulp die ik mocht ontvangen van Simone Bakker-Weenink, Marieke Balk, Jeroen Benders, A. Bergsma (Cornelia-Stichting), Eric Blok, Oscar Borsen, Johannes Bosgra, Egbert Brink, Martin van den Broeke, Roelof Dragt, Jelle Hoekstra, Jan Holwerda, Hessel Jaasma, Mirjam de Jonge, Bert van Lubek, Bettie Nijhoff, jkvr. Mieke van Panhuys, Hein Punt, Margôt van Slooten (Cornelia-Stichting), Ida Stamhuis, Ilse Stap, Hans Stienstra, Ietse Jan Stokroos, Johan van der Veer, Wybren de Vries, Anne Wolff, H. Wuite-Harmsma, Klaas Zandberg en Ytsen Zuiderveld. Tevens bedank ik Yvonne Brakema voor de Engelse vertaling van de samenvatting. De vele anderen die mij steun hebben verleend en die ik niet allemaal bij naam kan noemen, dank ik hier van harte. De verschillende stichtingen en fondsen ben ik zeer erkentelijk voor de genereuze steun bij de totstandkoming van dit boek. Niet in de laatste plaats spreek ik mijn dank uit naar de eigenaren van de Roodbaardtunten.

Ik draag deze dissertatie op aan de nagedachtenis van mijn ouders Radetzky Károly en Szekeres Olga en mijn man Barteld. Zonder zijn grote betrokkenheid en liefde was dit boek niet tot stand gekomen.

1

Inleiding

Lucas Pieters Roodbaard en de landschapsstijl

De Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff prees in 1846 ‘het vernuft en den smaak van den heer Roodbaard’ en schreef dat de Prinsentuin ‘welligt het schoonste der werken zal worden, waarmede hij den omtrek dezer stad versiert heeft’. Deze lovende woorden over de activiteiten van de tuinarchitect verschenen in Eekhoffs *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*.¹ Veel eerder, in 1825, formuleerde de eigenaresse van een buitenplaats in Oranjewoud met bijna religieuze overtuiging dat haar tuin ‘een aardsch paradijs’ was.² De beide oordelen zijn afkomstig van mensen die Roodbaard persoonlijk kenden. Hun meningen gelden bovendien voor de twee typen tuinen die het hele oeuvre van de tuinarchitect kenmerken: de zogenaamde groene wandelingen (wandelparken) in steden enerzijds en anderzijds de tuinen bij buitens van particulieren op het platteland.

Tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851) is het bekendst in Noord-Nederland. Maar ook elders in het land wordt hij nu gezien als een van de grote figuren op het gebied van de Engelse land-

schapsstijl, naast vakgenoten als Jan David Zocher junior (1791-1870) en Hendrik van Lunteren (1780-1848).³ Ondanks zijn suggestieve achternaam, die een bepaald uiterlijk oproept, hebben wij er geen idee van hoe hij eruitzag. Van hem is namelijk geen (zelf)portret bekend. Dit is merkwaardig, aangezien hij aan het begin van zijn carrière als portrettist werkte.

Roodbaard is in 1782 in het Drentse Rolde geboren en groeide op in Assen.⁴ Hij begon zijn loopbaan als tuinknecht, later werd hij hovenier. Na een opleiding aan de Tekenenacademie in Groningen werkte hij enkele jaren als portretschilder. In 1823 vestigde hij zich in Leeuwarden en noemde zich een jaar later voor het eerst architect van buitenplaatsen, welk vak hij tot zijn overlijden in 1851 zou uitoefenen.⁵ Roodbaard was als tuinarchitect een vertegenwoordiger van de in Engeland ontstane landschapsstijl, een stijl die zich vanaf 1730 als een olievlek eerst in dat land en daarna over het continent verspreidde.

De landschapsstijl ontstond in de achttiende eeuw als reactie op de formele tuinstijl. Het oude geometrische concept van de strakke structuren van symmetrisch op elkaar spiegelende lanen en dwarslanen gecombineerd met strak in vorm gesnoeide bomen voldeed niet meer in de tuinkunst en werd na verloop van tijd als een steeds

grotere beperking ervaren. De groeiende belangstelling voor de natuur resulteerde in de periode van de Verlichting in een andere smaak op het gebied van de tuinaanleg. Belangrijke auteurs publiceerden al vanaf de achttiende eeuw over de nieuwe tuinstijl.⁶ Als inspiratiebron gold het landschap. De grenzen tussen tuin en natuur liet men vervagen, waarbij elementen uit het omringende landschap onderdeel werden van de tuin. Tegelijkertijd werd via uitzichten naar buiten een relatie gelegd met de naaste en verre omgeving. Het streven was om de aanleg zo natuurlijk mogelijk te laten lijken. Daarbij dook een nieuw begrip op: 'het pittoreske' of 'het schilderachtige'.⁷

De vroege landschapsstijl deed in de toenmalige Republiek vanaf de jaren 1760-1770 zijn intrede. Deze werd voor het eerst toegepast bij de aanleg van bekende buitenplaatsen van de elite in het westen en het oosten van het land, zoals bij Elswout in Overveen, Beekestijn in Velsen en Biljoen in Velp.⁸ In de decennia daarvoor waren op verschillende buitens in de Republiek al zogenaamde Engelse plantsoenen en slingerbosjes aangelegd, zoals bij Het Loo omstreeks 1748.⁹

De nieuwe tuinstijl kenmerkte zich door slingerende paden over een geaccidenteerd terrein, verspreide boomgroepen en vijvers met lobbige contouren. Het doel was het bereiken van een zo schilderachtig mogelijk effect. In het begin voegden ontwerpers ter verhoging van de sfeer veelvuldig bouwwerken en tuinsieraden in de tuinen toe. Na 1815 spreekt men over een nieuwe fase, de rijpe of late landschapsstijl genoemd.¹⁰ Vanaf die tijd was men terughoudender met het gebruik van tuinsieraden. Ze kregen meer een functie als blikvanger in de tuin of als markering van een belangrijke plek in de aanleg. De wandelaar kon op zo'n plek tijdens het lezen van gedichten een romantisch gevoel oproepen en de verrassende effecten in de aanleg beleven (afb. 1). Om dit gemoed te beschrijven is de term *subliem* geïntroduceerd.¹¹

De diversiteit van de beplanting nam in de landschapstuinen in Noordwest-Europa in de loop der tijd enorm toe door ontwikkelingen in de horticultuur en door de import van steeds meer exotische soorten bomen en struiken uit verschillende werelddelen. Het was in deze periode van de rijpe landschapsstijl dat Roodbaard begon met het ontwerpen van zijn vele landschapstuinen.

Afb. 1. Een wandelend paar geniet van het zicht op de aanleg van een landschapstuin. De afbeelding siert het omslag van G. van Laars *Magazijn van tuin-sieraaden*, 1802.

Naast de Zochers en Van Lunterens wordt Roodbaard met name vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw met respect genoemd.¹² Zijn werk verdient zeker nog meer aandacht. Ons onderzoek richtte zich zowel op de persoon als op zijn activiteiten als tuinarchitect. Omdat Roodbaard vooral in het tweede kwart van de negentiende eeuw werkzaam was, ging onze aandacht vooral uit naar deze periode en naar de decennia daarvoor en daarna.

Hoewel in diverse publicaties al de nodige aandacht aan zijn werk en betekenis is besteed, is er tot op heden geen wetenschappelijk overzichtswerk verschenen waarin de persoon van deze bijzondere tuinarchitect, zijn gehele oeuvre en de betekenis ervan op samenhangende wijze worden beschreven en geanalyseerd. In Engeland daarentegen publiceerde men uitgebreide biografieën over tuinarchitecten als William Kent, Lancelot (Capability) Brown en Humphry Repton. Ook in Duitsland verschenen levensbeschrijvingen, van de ontwerpers Christian Hirschfeld, Friedrich von Sckell en Hermann von Pückler Muskau.¹³ In Nederland zijn hooguit deelstudies gepubliceerd over enkele toonaangevende ontwerpers van de landschapsstijl, zoals Johann Georg Michäel en Hendrik van Lunteren.¹⁴ Verder was er uitvoerige aandacht voor verschillende generaties Zocher.¹⁵

Samenvattend: Roodbaard was lange tijd vrijwel onbekend en ondergewaardeerd, mede omdat over zijn leven en werk tot 1979 weinig was gepubliceerd. Van zijn oeuvre kende men slechts een beperkt aantal ontwerptekeningen dankzij de vermeldingen van de stadsarchivaris Eekhoff en publicaties zoals die van Anna Bienfait.¹⁶ Aan deze situatie kwam pas in 1979 een einde door een expositie van zijn oeuvre waarbij ook een catalogus verscheen.¹⁷

Stand van het onderzoek naar Roodbaard

Pas in 1890 werd de naam van Roodbaard vermeld in de uitgebreide catalogus van J.F. van Someren, bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht.¹⁸ Deze vermelding gaat terug op de publicaties van Roodbaards tijdgenoot Eekhoff, die hem diverse malen in zijn geschiedkundige werken noemde.¹⁹ Opmerkelijk is dat diverse reizigers en publicisten zijn werk wel uit eigen aanschouwing kenden, maar zijn naam in hun beschrijvingen niet vermeldden.²⁰ Dit veranderde in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen de tuinarchitect en publicist Leonard Springer enkele van Roodbaards ontwerpen in vaktijdschriften beschreef. In dezelfde tijd werd over zijn werk ook geschreven in krantenartikelen door de Friese tuinbaas en publicist Geert Duursma.²¹ Door deze publicaties kreeg Roodbaard langzamerhand meer bekendheid. In die tijd komen wij zijn naam tegen in lemma's in de lexicons van Thieme-Becker (1934) en Waller (1938).²² In het standaardwerk over kunstenaars van P.A. Scheen uit 1946 is hij vermeld als schilder en tuinarchitect.²³ Drie jaar eerder schreef Anna Bienfait in haar overzichtswerk *Oude Hollandsche tuinen* ook over de landschapsstijl. Daarin noemde zij enkele ontwerpen van Roodbaard en ze liet deze afdrukken.²⁴

In 1979 organiseerde het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen een project over het werk van de tuinarchitect. Dit resulteerde in het samenstellen van de uitgave *Lucas Pieters Roodbaard. Architect van buitengoederen*. Hierin beschreven de auteurs P. Karstkarel, R. Mulder-Radetzky en R. Overbeek voor het eerst zijn persoon en werk op een meer uitgebreide manier. De uitgave verscheen